

TÖRTÉNELEM, ELBESZÉLÉS, IDENTITÁS

László János

a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete tudományos tanácsadója,
a PTE BTK Pszichológiai Intézet igazgatója – laszloj@mtapi.hu

Tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy a történelem tudása olyan reprezentációs forma, ami a csoportidentitás fenntartásában nélkülözhetetlen. Röviden érinteni fogom a tudományos történetírás és a mindennapi történeti gondolkodás – nevezük néphistóriának (folk history) – viszonyát, kiemelve mindkettejük narratív természetét. A mindennapi történeti gondolkodás formáinak és funkcióinak elemzésében a Serge Moscovici által kezdeményezett szociális reprezentáció elméletre, Maurice Halbwachs kollektív emlékezet elméletére és Jan Assmannak a kommunikatív és kulturális emlékezet megkülönböztetéséről szóló elméletére fogok támaszkodni. Azt a gondolatot, hogy a néphistóriai elbeszélések természetes módon képviselik a csoport, esetünkben a nemzeti csoport identitáslapotaik alakulását, saját kutatásainkból vett néhány példával kívánom szemléltetni.

1. Konstrukció és valóság

A történettudománnyal kapcsolatban az elmúlt évtizedekben komoly kételyek fogalmazódtak meg. Ezek a kételyek elsősorban a történeti tudás narratív ábrázolásához fűződnek (White, 1973, 1997; Gyáni, 2000). Mivel az elbeszélés tulajdonképpen kategóriájának a fikciót tekintik, a történelmi események elbeszélése akaratlanul is abba a gyanúba keveredik, hogy az elbeszélés „jóságának” esztétikai kritériumait szem előtt tartva az ábrázolt események realitását összemossa a fikcióval. (Zárójelben jegy-

zem meg, hogy azok a kísérletek, amelyek a történettudományban alkalmazott narratív oksági magyarázatokat más típusú, például természettudományos [Hempel, 1942] vagy racionális [Collingwood, 1987] magyarázattal kívánták felváltani, nem bizonyultak túlzottan sikeresnek.) Kétségtelen tény, hogy amióta a történetírás elmozdult az annalesektől és krónikáktól, vagyis amióta az egyszerű tényeket az emberi szándékok és célok narratív hálójába helyezi, a rekonstrukciós műveletek óhatatlanul konstrukcióval is párosulnak. Kérdés azonban, hogy ezáltal a történetírás szükségképpen elveszíti-e kapcsolatát a realitással, és az elvileg partatlan és ellenőrizhetetlen konstrukció révén a fikcionalitás, vagy ahogy újabban mondják, a fakcionalitás birodalmába téved.

Mai pszichológiai ismereteink erősen támogatják David Carr, a jeles amerikai történetfilozófus ama érveit, amelyek a történetírás jöveteletlen fikcionalitásának tézisért cáfolják. Carr (1999) egyik érve a „kontinuitásemélet”, mely szerint a történetírás nem kényszeríti a valóságtól idegen, fikciós struktúrákba az eseményeket, mivel az elbeszélő forma már az explicit történetelbeszélés szintje alatt is létezik, mint az idő emberi megtapasztalásának alapvető módja (Ricoeur, 1985). Vagy mint Luis Mink (1978, 128. o.) írja: „Narrative is an irreducible form of human comprehension, an article in the constitution of common sense” (nehéz lefordítani a szójátékot, mivel a constitution egyszerre jelent alkotmányt és biológiai alkatot). Bruner (1986), a narratív

pszichológia egyik alapító atyja, egyenesen az emberi megismerés vagy gondolkodás két egyenrangú alapformájáról beszél. E két alapforma mindegyike más-más úton szervezi tapasztalatainkat és különféleképpen konstruálja a valóságot. Az egyik a *paradigmatikus vagy logikai-tudományos mód*, amely elvont fogalmakkal dolgozik, az igazságot formális logikai eljárásokkal és tapasztalati bizonyítékok révén tételezi, s eközben olyan oksági viszonyokat keres, amelyek egyetemleges igazságfeltételekhez vezetnek el. A másik, a „világiasabb” gondolkodási forma az *elbeszélő mód*, amely emberi vagy humán jellegű szándékokat és tetteket, az ezekkel kapcsolatos történéseket és következményeket vizsgálja. Az életszerűséggel igazolja magát, és nem az igazság, hanem az élethűség kialakítására törekszik. Bruner (1986, 11-12. o.) az okság két típusát a következő példán illusztrálja: „Az *akkor* szócscsa különböző funkciót tölt be a »*ha x, akkor y*« formában megfogalmazott logikai állításban és az »*A király meghalt, és akkor a királyné is meghalt*« narratív idézetben. Az első esetben univerzális igazságfeltételek kereséséhez vezet, a másodikban két esemény közötti konkrét kapcsolatot jelöl – ez lehet gyász, öngyilkosság vagy merénylet.” Más szóval, a narratív gondolkodás az értelemadásra, a „koherencia megteremtésére” törekszik.

A kortárs kognitív és dinamikus fejlődéslelektan, valamint az evolúciós pszichológia számtalan meggyőző érvet sorakoztat fel amellet, hogy az elbeszélés, a narratív gondolkodás alapja az emberi faj evolúciósan kialakult képessége a mentális állapotok – szándékok, vágyak, célok – tulajdonítására. A környezeti eseményeknek az intencionalitás terminusaiban történő „kiolvasása” már csecsemőkorban lehetőséget teremt a narratív struktúrák kialakulására, a beszéd belépésével pedig az elbeszélés megjelenésére. (A gyermeki elme-elméle-

tekről lásd Gergely, 1998, Kiss, 1999; az intencionalitás evolúciós szerepéről Pléh, 2000, 2001; a korai én-szerveződés narratív formáiról Stern, 1995, Péley, 2001.)

Ha tehát az elbeszélés a világ meg tapasztalásának sajátos emberi módja, Bruner (1986, 43. o.) joggal írhatja, hogy az elbeszélés révén alkotjuk meg azt a pszichológiai és kulturális valóságot, amelyben a történelem résztvevői tevékenykednek. Végső soron a paradigmátikus és a narratív, a bizonyíték és az interpretáció egymás mellett élnek. Mindez elegendő ok arra, hogy tudományos eszközeinkkel azt igyekezzünk megérteni, hogy mi minden rejlik a nagy történetek elmesélésében és felfogásában, s e történetek miképp alkotják meg a saját realitásukat – az életben éppúgy, mint a művészetben.

David Carrnak az imént pszichológiai érvekkel alátámasztott kontinuitáselméletével szemben (vagyis azzal szemben, hogy a történeti elbeszélés – a kutatás és írás, melyek a múlttól szóló történeti tudást fejezik ki – a történeti realitással kontinuumot alkot és végső soron azonos formával rendelkezik, illetve „magasabb szinten” ugyanazon jegyeket hordozza, melyeket a mindennapi életben felfedezhetünk) számos ellenvetést is fel lehet hozni. Egyike ezeknek – s ezzel maga a szerző is számol –, hogy mi történik a kontinuum egyik és másik vége közötti átmenetben. Mi a történeti kutatás specifikuma a mindennapi történeti gondolkodással, ahogy ő nevezi, „a társadalom emlékezetével” szemben?

Carr érvelése a kérdés megválaszolására több szálon halad. A fő különbségeket a motiváció és az idői orientáció eltéréseiben ragadja meg. Amíg a társadalmi emlékezetet vagy társadalmi elbeszéléseket a *csoportidentitás* fenntartásának céljai motiválják, a történetírás motivációja *kognitív*, s ezzel összefüggésben *kritikai* érdekeken alapul. Az idői orientációt ille-

tően Carr szerint a társadalmi emlékezet a múltról szól, de jövőre irányul, a közösségnek a bizonytalan jövő ellenében történő megtartását szolgálja. Ezzel szemben a történetírás a múlttal, az objektív megismerés szándékától vezettetve, kizárólag a múlt kedvéért foglalkozna. Ez utóbbi álláspont meglehetősen vitatható, amit maga Carr is érez, amikor, pozitív példaként, Lincoln nevezetes, háromperces gettysburgi beszédére hivatkozva a történelem politikai célú, a nemzeti identitás átformálására irányuló beszédét elemzi. Van-e tehát benső különbség egy *hasznos* történet elbeszélése és az *igazság* keresése között? A kérdést Carr hamis dichotómiának véli, mivel nézete szerint az értelemképzés elválaszthatatlanul kötődik az igazság mivoltához. A hamisság meghatározott körülmények között és átmenetileg hasznosabb lehet az igazságnál, ám végső soron az igazság a hasznosabb, ezért Carr végső soron a történetész munkáját is gyakorlatinak tekinti.

Függetlenül attól, hogy a fenti megállapításokat egy vita lehetséges kérdéseinek tekintem (milyen hosszú ez a táv?, meg lehet-e adni az „adott feltételeket?”), mielőtt rátérnék egy, a modern szociálpszichológia eredményeire építő lehetséges javaslatra és ezzel összefüggésben a szociális reprezentáció elmélet alapvonásainak bemutatására, érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az evolúciós pszichológia a kommunikatív megnyilatkozások értelmezésének problémáit illetően az ún. relevanciaelmélettel és a reprezentációk járványtanának elméletével ugyancsak visszahozta az igazság, a valóságnak való megfelelő kritériumát (Sperber és Wilson, 1985, Reboul és Moeschler, 2000, Pléh, 2000, László, 2000, Sperber, 2001). Ez a valóság azonban természetesen már nem az objektív szabályrendszerekként, hanem a bruneri értelemben vett pszichológiai és kulturális valóságként felfogott realitás.

2. Szociális, kollektív és kulturális reprezentáció

A szociális reprezentáció elméletet Serge Moscovici munkásságához kötjük. Némi, a helyzethez illő leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az elmélet a kognitív reprezentációkat, mondhatjuk azt is, hogy a szociális tudást, nem az egyéni mentális működéseket, amiként azt empirikus szociálpszichológia korábban tette, hanem a szociális dinamika, a csoportcélok, a csoportkohézió, a csoportfenyegetések összefüggéseiben vizsgálja. Az új, ismeretlen jelenség fenyegető a csoport számára; ismerössé kell tenni, kommunikálni kell tudni róla, ezért reprezentálni kell. Amit reprezentálnak, az a csoporttudás, a csoport valóságának, azaz reális viselkedésének részévé válik. A konstrukció azonban nem parttalan. Mint Moscovici írja: „Valójában a szociális reprezentációk, hogy egy ismert kifejezéssel éljek, a világtéremtés módjai. Ebben a folyamatban nincs semmi tetszőleges, mivel a gondolkodás, a nyelv és a társadalmi élet szabályai valamennyien együttműködnek a lehetőségek behatárolásában. Ezért van az, hogy a konstrukció fogalma, mihelyst trivializálják, vagyis az emberek közötti társalgás és konszenzus egyszerű termékének tekintik, elveszíti világos emancipatorikus jellegét. Ha arról van szó, hogy minden lehetséges, akkor a konstruálás ak-tusa nem annyira a valóság kreatív szabadsága, mintsem e szabadság feltételeiről szőtt illúzió.” (Moscovici, 1988, 231. o.) A szociális reprezentáció elmélet tehát a reprezentáció folyamatait és feltételeit kutatja.

Az elmélet a francia társadalomtudományi gondolkodás durkheimi vonulatába illeszkedik. Durkheimet folytatja és vele polemizál. Mint ismeretes, Durkheim a társadalmi tény és kollektív reprezentáció fogalmaival, a pszichológiával szemben alkotta meg az önálló szociológiát, kiiktatva a psi-

chológiai tényeket a szociológiai magyarázatból. Moscovici az egyéni pszichikum és a társadalmi viselkedésszabályozás köztes zónájában, a szociális dinamikával összefüggésben kifejlődő reprezentációs formák kutatásában jelöli ki elmélete helyét, és a szociálpszichológiai reprezentációs folyamatot hangsúlyozandó, Durkheimhez képest az elméletet nem kollektív, hanem szociális reprezentáció elméletnek nevezi el.

A pszichikus és társadalmi jelenségszintek összekapcsolására a társadalmi viselkedésszabályozásban korábban Maurice Halbwachs, Bergson és Durkheim tanítványa is kísérletet tett. Ő kollektív reprezentáció helyett kollektív emlékezetről, az emlékezet társas kereteiről beszél. Felfogása szerint az emberi emlékezet nem individuális természetű, hanem a társadalmi kommunikációhoz kötött. Csak arra vagyunk képesek emlékezni, amit a különböző társadalmi csoportokban folytatott kommunikációkban közvetítünk, amit el tudunk helyezni az ott működő szociális sémákban vagy vonatkoztatási keretekben. Halbwachs az egyéni emlékezetet a különböző csoportokban való részvételből, az ezekben a csoportokban működő kollektív emlékezetek sajátos összekapcsolódásából vezeti le (Kónya, 1999; Pléh, 1999).

Moscovici és Halbwachs teóriáit nem csupán az köti össze, hogy mind a szociális reprezentációk, mind a kollektív emlékek a társadalmi kommunikációban jönnek létre, hanem az is, hogy mindkét elmélet egyformán érzékeny a konstrukció pszichológiai folyamataira. Halbwachs az emlékezet konkrétságát hangsúlyozza a gondolkodás elvontságával szemben. Ahhoz, hogy az emlékezetbe bebocsátást nyerjen, s ott gyökeret verjen, „Bármely igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie...” (1941, 157. o.), írja. Hasonlóképpen, Moscovici a kép és fogalom elválaszthatatlan egységéről be-

szél a szociális reprezentációt illetően (1984, 33. o.). A reprezentációk mind Moscovici, mind Halbwachs szerint egy központi mintázat köré szerveződnek, amit, a reprezentáció konkrétságát hangsúlyozandó, Halbwachs képeknek, Moscovici figuratív magnak nevez. Amíg Halbwachsnál a kollektív emlékezet térhez és időhöz kötöten epizodikus, azaz a kognitív szerveződés alapformájának a kollektív emlékezet szempontjából a narratívum tekinthető, s az absztrakt kategóriák, mai szóhasználatlaltal: a paradigmatis gondolkodás formái ebből vezethetők le, Moscovicinál a képek és fogalmak metaforikus áramlására esik a hangsúly, azaz ő a kategóriákban történő gondolkodás különböző szintjeiről beszél, s egy-két kivételtől eltekintve (például a célokkal történő naiv magyarázatok elemzésekor) figyelmen kívül hagyja a narratív gondolkodási módot. Ezzel függ össze, hogy amíg a kollektív emlékezet a csoport teljes múltjára kiterjed, és a múltra irányul akkor is, ha a jelen tapasztalatainak megőrzését magyarázza; a szociális reprezentáció az „új” jelenségekre, a csoport jelenére és jövőjére irányul. Halbwachsnál a tudományos ismeretek a kollektív emlékezet ellenpontját képviselik, a kettejük közötti kommunikáció folyamataival nem foglalkozik, Moscovici megkülönböztetett figyelmet szentel a tudományos ismeretek köznapi tudássá történő transzformálásának, az ún. familiarizálásnak. (A modernitás előtti évszázadokban ez az út fordított volt: a mindennapi tudás kérdései áramlottak a tudomány felé.)

Noha mind Halbwachs, mind Moscovici implikálja a csoport reprezentációs folyamatainak összefüggését a csoportidentitás képzés és fenntartás funkcióival, múlt és jelen reprezentációit Assmann (1999) foglalja egységes elméleti keretbe, explicit módon összekapcsolva ezeket a csoportidentitással. Assmann különbséget tesz

kommunikatív és kulturális emlékezet között. A kommunikatív emlékezet a közvetlen múltnak és a jelennek azokat az emlékeit öleli fel, amelyekben a kortársak osztoznak. Jellegzetes példája a generációs emlékezet, ami időhöz, a generáció tagjainak életéhez kötött. A kommunikatív emlékezet mintegy nyolcvan évre, 3-4 generációra terjed ki. Az önéletrajzi emlékezet kutatásában, ami a kommunikatív emlékezetet az egyén perspektívájából vizsgálja, számos, valószínűleg ugyancsak az identitás felől magyarázható jelenséget tártak fel. Például az egyes generációk tagjai számára, függetlenül az események típusától, azok az események bizonyulnak a legemlékezetesebbnek, amelyeket késő serdülő- és fiatal felnőtt korukban, mintegy 15-20 évesen éltek meg (vö. Kónya, 1997). A kommunikatív emlékezet időtartamának fele, a negyven év, ismét kritikus küszöbnek tűnik. Negyven év elteltével a csoport azon tagjai, akik fiatal felnőtt korukban egy jelentős esemény részesei voltak, számolni kezdenek a közelgő elmúlással, és motivációjuk megnő, hogy élményeiket rögzítsék

és áthagyományozzák. Egy közeli példa erre a holocaust-visszaemlékezések számának ugrásszerű növekedése a nyolcvanas évek közepétől.

A kulturális emlékezet a csoport eredetéig megy vissza. A csoport számára fontos élményeket és emlékeket a kultúra eltárgyasítja, egyebek között történetekbe „kódolja”, és így örzi meg. Így válik lehetővé, hogy az új tagok a csoport történetében osztozzanak. Assmann szerint a kulturális emlékezet és a csoport (s ezáltal a csoporthoz tartozó egyén) identitása szorosan összefügg.

3. Csoportnarratívum és identitás

Ricoeur (1977) hívta fel a figyelmet arra, hogy az identitásnak a latin *idem* és *ipse* kifejezésekből eredően két eltérő jelentésrétege van. Az első – *idem* – értelmében az *azonos*, a *tökéletesen* hasonló szinonimája. A második – *ipse* – értelmében vett jelentés az önmagával való azonosságra vonatkozik, arra, hogy valaki a tér és az idő változásai ellenére ugyanaz a személy. A pszichológiában az identitás e két aspektusát jelzős szerkezettel különböztetik meg.

Kommunikatív és kulturális emlékezet (Assmann, 1999)

	<i>kommunikatív emlékezet</i>	<i>kulturális emlékezet</i>
<i>tartalom</i>	történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	mitikus őstörténet, az abszolút múlt eseményei
<i>forma</i>	informális, kevésbé megformált személyközi érintkezésben alakult ki, köznapi	alapítást igényel: nagyfokú ceremoniális kommunikáció, ünnep
<i>közvetítő csatornák</i>	eleven emlékezés az organikus emlékezőképesség révén, személyes tapasztalás és színhagyomány	rögzített, tárgyasult kifejezőeszközök; hagyományos szimbolikus rögzítés, illetve szóbeli, képszerű, táncos stb. megjelenítés
<i>időszerkezet</i>	80-100 év; 3-4 nemzedék időhorizontja, mely a jelenrel együtt halad tova	a mitikus ősidők abszolút múltja
<i>hordozók</i>	aspecifikus; kortársi emlékezetközösség	a hagyomány szakosodott hordozói

A *szociális* identitás Tajfel (1981) által bevezetett kategóriája egy társadalmi csoporttal való azonosságra vonatkozik. Az egyén egy csoporttal azonosulva átveszi a csoport értékeit és normáit, ezáltal biztonságot és önbecsülést nyer a csoporttól. Az ennek az életút megannyi változása ellenére megőrzött stabilitását és folytonosságát a *személyes* identitás Eriksontól (1968) származó fogalma fejezi ki (vö. Pataki, 1987).

A személyes identitással kapcsolatban a történetyszerűséget, az élettörténeti elbeszélés főszereplőjének azonosságát már Erikson (1968) hangsúlyozta. Az elbeszélő (narratív) funkciónak a szociális identitás konstrukciójában játszott szerepére azonban csupán a legutóbbi időben irányult figyelem, amint ezt Assmann gondolatmenetéből is láttuk (vö. László, 1999).

Az egyéni- és csoportidentitás tehát szoros összefüggésben áll. Érzékletesen szól erről D'Azevedo (idézi Hilton és munkatársai, 1996) antropológiai példája. Az afrikai gola törzsen a szájhagyomány által fenntartott csoportelbeszélés jelentős mértékben járul hozzá a csoportidentitás fenntartásához és átörökítéséhez. A goláknál minden nagycsaládban van egy különleges státusú családtag, aki ismeri a család teljes genealógiáját. E családtag feladata, hogy időről időre történeteket meséljen az elődökről. A történetek nemcsak főlemlítik az elődöket, de össze is kötik őket a család jelenleg élő tagjaival, azáltal történeti jelentést adnak az elmondottaknak. A golák meg vannak győződve arról, hogy senki sem lehet tisztában a közösségben elfoglalt helyével, vagyis azzal, hogy kicsoda, anélkül, hogy családjának történetét ismerné. A csoport tagja nemcsak azt a biztonságot éli át, hogy számos élő rokona van, hanem azt is megtanulja, hogy olyan családból ered, amely fiatal tagjainak egy világosan definiált hagyomány büszkeségét és biztonságát képes nyújtani.

A törzsi társadalmakban a csoportemlékezet őrzésének specialistái kivételezett státust élveztek (lásd például az afrikai griótokat, vagy a törzsi beavatási rítusokat – a csoport múltjában való megmerítkezést – irányító varázslókat, Leach, 1976). A történeti tudatosság, a múlt szükséglete, vagy ahogy Shils (1987) fogalmaz; „a múlt érzéke” tehát nem az írásbeliség újítása.

Írásbeliséggel rendelkező kultúrákban a kulturális emlékezetet jórészt szövegek hordozzák. E szövegeket többnyire specialisták, például történészek, írók hozzák létre. Jóllehet az írás megjelenésével azonnali fellépett az interpretáció igénye (ami esetenként, például a történelem vonatkozásában egészen az események újírásához vezethet), ellenhatásként a kanonizációs nyomás is fellépett (lásd például a Biblia szövegét). Mindenesetre a csoporttörténetre vonatkozó írásos elbeszélések sokat megőriztek a csoport identitásképzésében játszott szerepükből. A nemzeti történet vagy politika történet: a hatalom, a vezetés, a terület stb. kérdései a történetírás fő témái lesznek, nem pusztán jó elbeszélhetőségük okán, de a nemzet kulturális emlékezetéhez, s ezáltal a nemzeti identitáshoz való hozzájárulásuk révén is. Jól ismert körülmény azonban, hogy a történeti-kulturális emlékezetnek ez a történelemkönyvekben, emlékművekben, ünnepekben stb. testet öltő típusa a társadalmilag és ideológiailag tagolt modern társadalmakban, vagyis a Levi-Strauss által „forrónak” nevezett, változás-hangsúlyú kultúrákban maga is változásoknak van kitéve. Nemcsak a közvetlen múlt eseményei kerülnek be az aktuális társadalmi kommunikációba, s tartanak egy kanonizált kulturális emlékezeti forma felé (ezzel kapcsolatban Pennebaker, Paez és Rimé [1997] publikáltak egy igen érdekes kötetet, amelyben egyebek között – a kritikus nyolcvan évhez közeledve – a spanyol pol-

gárháborúról élő emlékek sorsát vizsgálják), de évszázados eseményeknek a kulturális emlékezetbe eltemetett régi története is felelevenedhetnek és megváltozhatnak időről időre, gyakran mindenfajta új bizonyíték vagy dokumentum felbukkanása nélkül. Lincoln, korábban emlegetett, az amerikai népnek új történelmet formáló gettysburgi beszédéről a történészek kimutatták, hogy egyetlen új elemet sem tartalmaz. Daniel Webster például már az 1830-as években kimutatta (Carr, 1999) a Függetlenségi Nyilatkozat elsőbbőségét az Államok alkotmányával szemben, a hely, az idő és a retorika ereje mégis ezt a beszédet emelte az amerikai történelem vezérfonalává.

A másik példa ismét az antropológiából származik, és kellően szélsőséges formában azt mutatja, hogy a csoport szükségletei milyen mértékben képesek átalakítani a történelmet. Az afrikai gonjákat már a huszadik század elején tanulmányozták az antropológusok. A gonják földje akkoriban hét nagy területi egységből állt. Az antropológusok feljegyezték egy olyan gonja eredettörténetet, mely szerint egyszer volt, hol nem volt egy nagy és híres főnök, aki meghódította az országot, és hét fia között felosztotta azt. A későbbiekben a brit gyarmatigazgatási hivatal a területek számát ötre csökkentette. Pár évtized múlva a gonják változatlan büszkeséggel mesélték el ugyanazt a honfoglalás-történetet, azzal az apró különbséggel, hogy a hajdani nagyfőnöknek nem hét, hanem mindössze öt fia volt (Goody és Watts, idézi Hilton és munkatársai, 1996).

4. A nemzeti identitás a néphistóriai elbeszélések tükrében

Nem maradt más hátra, mint hogy az eddig felvezetett gondolati szálakat saját néphistóriai kutatásaink szemszögéből összefoglaljuk, és termékenységüket e kutatások néhány eredményével szemléltessük.

Megállapítottuk, hogy a kommunikatív emlékezetben időről időre a kollektív emlékezet átdolgozása, illetve a történelem szociális reprezentációja zajlik. Ezek a reprezentációk narratív alakot öltenek, és a társadalmi csoportokban a csoportok identitás szükségleteinek megfelelően naiv történelem-történetekként, néphistóriákként működnek. A történetek azonban többet is elárulnak az identitásról. Mivel az elbeszélés nemcsak természetes, ökonomikus kognitív eszköz az információ megőrzésére, hanem egyúttal a személyes kapcsolódásra és azonosulásra alkalmas forma is, – mint Ricoeur (2001) írja, „az elbeszélés befogadása modalitások tömegének nyújt teret. ... Önmagunk azonosításának folyamatába mindig belopózik a mással való azonosulás, reális síkon a történetíráson, irreális síkon pedig a fiktív elbeszéléseken keresztül” –, a csoportban kerengő történelem-történetekből (miként a történelmi regényekből is, vö. László és Vincze (2001) empirikus vizsgálatok révén a csoportidentitás jellegzetességeire vonatkozó, a szociálpszichológia nyelvén megfogalmazódó következtetéseket vonhatunk le. Nem az a kérdésünk tehát, hogy ezek a történetek mennyiben felelnek meg egy tudományos igényvel rekonstruált valóságnak (bár más szempontból ez is érdekes kérdés lehet), hanem az, hogy a kiegyensúlyozottság és kiegyensúlyozatlanság, a biztonság és fenyegetettség, a folytonosság és megszakítotttság, az idői irányultság, a csoportközi viszonyok, a motiváció és az értékelés milyen pszichológiai állapotait tükrözik.

Ehmann Beával és Imre Orsolyával végzett vizsgálatunkban (László, Ehmann, Imre, 2002) 150 fős általános és középiskolás valamint egyetemi hallgatókból álló mintától az általuk legpozitívabbnak illetve legnegatívabbnak tartott magyar és európai esemény elbeszélését kértük. A kiválasztott események tipológiája és idői eloszlása ön-

magában is érdekes, kiváltképp, ha összehasonlítjuk Pennebaker és munkatársai (2001) hasonló vizsgálatának más nemzeti kultúrákban kapott eredményeivel. A magyar történelemre vonatkozó eredményeket az 1. ábra tartalmazza.

Mind a magyar, mind az európai történelemben a II. világháború szerepel a legnegatívabb történelmi eseményként. A világháború elbeszéléseiben szerepel a holocaust is, azonban előfordulási gyakorisága a magyar, illetve európai világháborús elbeszélésekben jelentősen eltérő. (Lásd 1. táblázat.)

Amíg az európai világháborús történetekben a személyek huszonkét százaléká említette, ez az arány a magyar világháborús történetekben csak hat százalék volt. Ez önmagában is sokatmondó adat, azonban a narratív elemzés tovább árnyalja. Az elbeszélés, mint korábban láttuk, a cselekvések oksági kapcsolására épül. Ez magába foglalja a cselekvésért való felelősség attribúcióját. A klasszikus heideri felfogással összhangban az oktulajdonítás lehet belső (a saját csoportra, vagyis a magyarokra vonatkozó felelősség) vagy külső (más csoportok vagy külső körülmények felelősek a cselekvésért). Mind a magyar, mind az európai II. világháborús történetekben az okozónak (felelősnek) szinte kizárólag a németek (fasiszták, náciak, SS stb.) minősülnek, a magyarokról vagy a magyar fasisztákról még a magyar történetekben is csak elvétve esik szó, ha egyáltalán említésre kerül a Holocaust. Hangsúlyozom, hogy ebben az eredményben nem az az elsőrendűen érdekes, hogy ellentmond-

1. ábra • A magyar történelem pozitív és negatív eseményei (az említések gyakorisága szerint)

vagy sem a történészek által feltárt és képviselt realitásnak, hanem az, hogy a csoport jelenbeli identitását egy traumatikus eseménnyel összefüggésben olyan történethez kapcsolja, ami elhárítja a cselekvői felelősséget, ezáltal gyengítve a csoportidentitás biztonságát.

A másik példánk a narratív szervező elv és a reprezentációk konkrétságának szerepére világít rá a néptörténelmi elbeszélések genezisében. Az 1989-es rendszerváltás viszonylagos alulreprezentáltságát a pozitív történelmi események között (lásd 1. ábra)

EURÓPAI		MAGYAR	
22%		6%	
Van ágens	Nincs ágens	Van ágens	Nincs ágens
64%	36%	12%	88%

1. táblázat • II. világháború, holocaust

részben magyarázhatja, hogy a jelenkor története nem hatolt még be a gyerekek történelmi tudatába, azonban ez a magyarázat a gimnazistákra és főként az egyetemi hallgatókra nem terjeszthető ki. Bizonyára szerepet játszik a változások sokak számára közvetlenül érzékelhetően kedvezőtlen hatása is. Van azonban két további fontos szempont, melyekre eredményeink hívják fel a figyelmet. A történet keletkeztetése szempontjából előnytelen az átmenet békés, „drámaiatlan” jellege. Ezzel összefüggésben úgy tűnik, a tizenkét évvel ezelőtt történt rendszerváltásról nem alakul ki az a *képszerű mag*, amely köré a narratív séma szerveződhetne. (Ilyen centrális képek a magyar történelemben például Árpád vezér fehér lovon, a megkoronázott István király, a törökre forró szurkot öntő egrinők, a Nemzeti Múzeum lépcsőjén szavaló Petőfi, az ezer sebből vérző csonka nemzettest, a Don-kanyarban fagyoskodó magyar katona, a szovjet tankra benzines palackot dobó pesti srác stb.) A történész Pierre Nora (1999) szavaival, a rendszerváltásnak nincsenek „emlékezeti helyei”.

A másik körülmény az alkalmazható narratív séma vagy „nagy elbeszélés” hiánya. Visszatekintve az 1. *ábrára*, látható, hogy a pozitív és negatív események nagy része párba állítható. (Lásd 2. *táblázat*)

A táblázat alapján négy markáns szubjektív klaszter rajzolódik ki. (1) „Csak győztünk” (honfoglalás, nagy királyok), (2) „Csak veszítettünk” (világháborúk, Trianon), (3) „Győztünk, de végül veszítettünk” (törökök, Habsburgok), és végül (4) „Veszítettünk, de végül győztünk” (szovjetek).

Pozitív esemény	Negatív esemény
Törökök	Törökök
Habsburgok	Habsburgok
Szovjetek	SS, szovjetek
Honfoglalás	
Nagy királyok	
	I. világháború
	II. világháború
Trianon	

2. táblázat • A magyar történelmi események eloszlása

Azt mondhatjuk, hogy az 1989-es rendszerváltás jelenleg igazi kakukktójas a magyar történelemben, hiszen az ötvenhatos forradalom jól illeszkedik a hagyományos „győztünk, de veszítettünk” elbeszélő sémába, a „vesztettünk, de végül győztünk” mintázatra azonban soha korábban nem volt példa (a kiegyezést nem sorolhatjuk egyértelműen ide, s mint korábban láttuk, nem is kap szerepet a jelentősnek tartott pozitív történelmi események között), következésképpen nem kapott jelentős helyet a kommunikatív népemlékezetben. A szociális reprezentáció elmélet terminológiájában azt mondhatjuk, a negyedik klasztert nem lehet egy korábbi narratív sémára „lehorgonyozni”. A magyar nemzeti identitás kiegyensúlyozottságát és biztonságát szolgálja, ha egy ilyen elbeszélő séma az elkövetkező évtizedekben kialakulhatna, s a csoport tagjai saját identitásuk megformálásában erre a történetre támaszkodhatnak.

Kulcsszavak: *történelmi emlékezet, narratív konstrukció, kulturális- és kommunikatív emlékezet, identitás*

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999) *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest
- Bruner, Jerome (1986) *Actual Minds, Possible Worlds*. Harvard University Press, Cambridge
- Collingwood, Robin George (1987) *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest
- Carr, David (1999) A történelem realitása In: N. Kovács Tímea (vál.) és Thomka Beáta (szerk.) (2000) *A kultúra narratívái. Narratívák 3*. 69-84. Kijárat, Budapest
- Erikson, Erik Homberger, (1968) *Identity: Youth and crisis*. Norton, New York
- Gergely Gy. – Nadasdi Z. – Csibra G. – Biro S. (1995) Taking the International Stance at 12 Months of Age. *Cognition*, **56**, 165-193.
- Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest
- Halbwachs, Maurice (1941) *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte: étude de mémoire collective*. Paris
- Hempel, Carl (1942) The Functions of General Laws in History. *Journal of Philosophy*, **39**, 35-48
- Hilton, D. J. – Erb, H.-P. – Dermot, M. – Molian, D. J. (1996) Social Representations of History and Attitudes to European Unification in Britain, France and Germany. In: Breakwell, Glynis M. – Lyons, Evanthia (eds.), *Changing European Identities*. 275-295. Butterworth Heinemann Linacre House, Jordan Hill
- Kiss Szabolcs (1999) *A naív tudatelmélet természete és kialakulása*. PhD értekezés. ELTE, Budapest
- Kónya Anikó (1998) A személyes emlékek társas természete. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIII. 37, **5-6**, 545-558.
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana–Kairosz, Budapest
- László János (2000) A szociális reprezentáció járványtanáról. Replika 41-42.
- László János – Ehamann Bea – Imre Orsolya (2002) Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia*. **22**. 147-162.
- László János – Vincze Orsolya (2001) Az újdonság varázsa és a történet öröme. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.) *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. 105-116. Eötvös, Budapest
- Leach, Edmund R. (1976) *Culture and Communication: The Logic by Which Symbols are Connected*. Cambridge University Press, Cambridge
- Mink, Louis O., (1978) Narrative Form as Cognitive Instrument, In Canary, Robert H. and Kozicki, Henry (eds.) *The Writing of History: Literary form and Historical Understanding*. 127-144. University of Wisconsin Press, Madison
- Moscovici, Serge (1988) Notes Towards a Description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, **18**, 211-250.
- Moscovici, Serge (1984) The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, Robert M. and Moscovici, Serge (eds.) *Social Representations*. 3-70. Cambridge University Press, Cambridge
- Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, **3**,
- Pataki Ferenc (1987) *Identitás, személyiség, társadalom: Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Akadémiai, Bp.
- Pennebaker, James W., Paez, Dario and Rimeé, Bernard (1997) *Collective Memory of Political Events*. Erlbaum, Mahwah, N.J.
- Péley Bernadette (2001) Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlődés modelljeiben. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.), *Lélek és evolúció*. 167-192. Osiris, Budapest
- Pléh Csaba (1998) Maurice Halbwachs kollektív memoárjára emlékezve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIII. 37, **5-6**, 545-558.
- Pléh Csaba (1998), Dennett veszélyes Darwinja. *Magyar Tudomány*. **3**. 368-374.
- Pléh Csaba (2000) A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertőzések. Replika **40**.
- Pléh Csaba (2001) Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltűnése s újra felmerülése a pszichológiában. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.) *Lélek és evolúció*. 13-59. Osiris, Budapest,.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques (2000) *A társalgás cseleí*. Osiris, Budapest
- Ricoeur, Paul (1985) *Time and Narrative*. University of Chicago Press, Chicago
- Ricoeur, Paul (2001) A narratív azonosság. In: László János (szerk) *Narratív pszichológia. Narratívák 5*. Kijárat, Budapest
- Shils, Edward (1987) A hagyomány. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.), *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp.
- Sperber, Dan (2001) *A kultúra magyarázata*. Osiris, Bp.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre (1986) *Relevance*. Oxford University Press, Oxford
- Stern, Daniel N. (1995) *The Motherhood Constellation. A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. BasicBooks, A Division of HarperCollins Publishers Inc., New York
- Tajfel, Henri (1981) *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge
- White, Hayden V. (1973) *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- White, Hayden (1997) *A történelem terhe*. Osiris, Bp.